

Алла Марченко

Між публічним та приватним у міському просторі: наративи, пов'язані з паломництвом хасидів до Умані

У цій статті я звертаю увагу на динаміку паломництва хасидів до Умані в кінці ХХ — на початку ХХІ століття та пов'язані з цією динамікою зміни міського простору. Паломництво до Умані перетворилося з поїздок нечисленних прихильників рабина Нахмана до вагомих міжнародних подій із залученням десятків тисяч гостей і засобів масової інформації. Я аналізую динаміку складної взаємодії між оповідями (наративами) та їх символічними смислами в міському просторі. Дослідницькі запитання, поставлені в даному тексті: які наративи, дотичні до паломництва чи пов'язані з ним, можна відчитати у міському просторі серед його «публічного», «напівпублічного», «напівприватного» та «приватного» вимірів? як ці наративи між собою взаємодіють та в яких випадках ця взаємодія перетворюється на (символічні) конфлікти? хто є сторонами цих конфліктів, у чому полягає їх структура та способи оприявлення? Аби відповісти на ці запитання, я звертаюсь до власних спостережень, зокрема фотографій, офіційних документів Уманської міської ради й експертних думок у засобах масової інформації.

Between Public and Private in Urban Space: Narratives of the Hasidic Pilgrimage to Uman

The Hasidic pilgrimage to Uman over the last thirty years has radically changed urban space. What began as a barely visible stream of Hasidic followers coming to the grave of their rebbe has evolved into the largest Hasidic pilgrimage in contemporary Europe, attracting various spectators and participants as well as the attention of national and international mass media. This paper analyzes the complex dynamics of interaction between narratives and the symbolic meanings associated with pilgrimage as they are inscribed in urban space. I ask which narratives related to the pilgrimage can be found in «public», «semipublic», «semiprivate», and «private» segments of urban space? How do these

А. Марченко. Між публічним та приватним у міському просторі: наративи, пов'язані з паломництвом хасидів до Умані

narratives interact with each other, and when does this interaction turn into a (symbolic) conflict? Who are the parties to such conflicts, and how are they expressed? To answer these questions, I turn to my own observations, photos, official documents of the Uman City Council, and expert opinions expressed in mass media.

Вступ. Паломництво та простір

На початку ХХ ст. більшість євреїв-ашкеназі¹ жили на території сучасної Литви, Польщі, Білорусі та України. Сучасні ж поїздки їхніх нащадків та інших євреїв до Східної Європи найчастіше пов'язані з історичним минулим та видимою єврейською присутністю в більшості містечок і міст до Другої світової війни. Всі види відвідування єврейських об'єктів можуть бути позначені як «паломництво ностальгії»². Це вирізняє єврейських паломників з-поміж інших паломників і туристів. Важливо, що сьогодні понад 200 мільйонів людей у світі взяли участь у паломництвах різного походження і спрямування³.

Паломництво, згідно з одним із класичних визначень⁴, — це подорожі груп осіб за межі їх звичного середовища, які здійснюються до священного місця на знак релігійної відданості. Дедалі більше вчених ведуть мову про те, що сучасне паломництво може мати багато додаткових мотивів до здійснення, окрім релігійного, і це зближує його з туризмом⁵. Водночас паломництво залиша-

1. Згідно з Енциклопедією історії України ашкеназі — це один із двох (поряд із сефарді) найчисленніших субетносів єврейського народу (Подольський, А. (2003). Ашкеназі. *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А–В. Київ: Наукова думка. Отримано з <http://www.history.org.ua/?termin=Ashkenazi>

2. Ioannides, D. & Ioannides, M.W.C. (2002). Pilgrimages of Nostalgia: Patterns of Jewish Travel in the United States. *Tourism Recreation Research*, vol. 27 (2), p. 18.

3. Порівняльна статистика доступна тут: Pilgrim numbers (2014). *Alliance of Religions and Conservation*. Retrieved from <http://www.arcworld.org/projects.asp?projectID=500>

4. Stoddard, R. (1997). Defining and Classifying Pilgrimages. *Geography Faculty Publications*. 2. Retrieved from <http://digitalcommons.unl.edu/geographyfacpub/2>

5. Collins-Kreiner, N. (2018). Pilgrimage — Tourism: Common Themes in Different Religions. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, vol. 6, issue 1, article 3.

ється зв'язком сьогодення з минулим, своєрідним «клеєм» для колективної ідентичності паломників⁶ посеред незвичного і чужого їм світу.

Нині найбільш помітним сегментом у паломництві євреїв до Східної Європи є так званий хасидський — поїздки до могил знаменитих хасидських рабинів, або цадикив, похованих у кінці XVIII–XIX століть. Задля спрощення я використовую поняття «паломництво хасидів» для позначення таких візитів, оскільки більшість відвідувачів — це хасиди різних груп (гілок). На сьогодні у світі налічується не менше 129 тисяч домогосподарств хасидів⁷ і 39 найбільш видимих хасидських гілок⁸. Багато хасидів, які приїжджають до Умані на могилу рабина Нахмана, належать до гілки брацлавського хасидизму, шостої у світі на сьогодні за кількістю послідовників (7 тисяч домогосподарств)⁹.

Переважає більшість хасидських паломників приїжджають до Умані з Ізраїлю, на другому місці — США. Особливою рисою паломництва до Умані є приїзд паломників упродовж року (а не тільки у згаданий час), а також наявність паломників, які проживають у місті тривалий час — таким чином, перетворюючись на тимчасові

6. West, B. (2008). Enchanting Past: The Role of International Civil Religious Pilgrimage in Reimagining National Collective Memory. *Sociological Theory*, vol. 26, no. 3, pp. 258–270; Ferziger, A. (2011). Holocaust, Hurban, and Haredization: Pilgrimages to Eastern Europe and the Realignment of American Orthodoxy. *Contemporary Jewry*, vol. 31, issue 1, pp. 25–54.

7. Типове домогосподарство в хасидській родині є багатодітним (шестеро дітей як середня кількість, згідно з американським дослідженням Pew Research Center «Портрет американців-євреїв» у 2013 р.). Родини часто мешкають спільно з батьками, що робить домогосподарства відповідно трипоколінними. Виходячи з приблизних розрахунків у світі налічується від 600 тисяч до 900 тисяч хасидів.

8. Wodziński, M. (2018). *Historical Atlas of Hasidism*. Princeton University Press, pp. 192, 198–199.

9. Перші п'ять місць за кількістю прихильників у світі посідають сатмарські хасиди, хасиди групи «Хабад-Любавич», герські, белзькі та сквирські хасиди (Wodzinski 2018, pp. 204–205). Дві останні групи походять з території сучасної України.

А. Марченко. Між публічним та приватним у міському просторі: наративи, пов'язані з паломництвом хасидів до Умані

Фото 9. Поховання рабина Нахмана в Умані, Україна, грудень 2018 р. Фото Алли Марченко.

вих або й постійних мешканців міста¹⁰. Інакше кажучи, паломництво до Умані ніколи не закінчується. За неформальними бесідами в хасидських колах, у місті постійно проживає близько 70 родин. Згідно з офіційними даними, ще у 2011 р. у мікрорайоні навколо місця паломництва було викуплено іноземцями 285 квартир та 7 нежитлових приміщень¹¹. Велика частка викупленого житла,

10. Показовим прикладом є, скажімо, родина Хаїма Хазіна, інтерв'ю з яким опублікувала «Газета по-українськи» (https://gazeta.ua/articles/migrants/_v-konvertah-ne-platitimu-i-habariv-davati-ne-budu-hasid-pro-zhittya-v-umani/821965).

11. Список іноземних громадян. Документи про історико-культурний центр брацлавських хасидів в м. Умань (листування, програми прийомів та плани-звіти про прийом паломників-хасидів). 1 серпня 2011–30 вересня 2011 р. Фонд 1, опис 2, справа 2178, сс. 185–191.

очевидно, використовується для сезонного проживання та здачі в оренду. Можна сказати, що хасидський рух на могилу харизматичного лідера є визначальною причиною інтересу до міста у світі — це виражається у міжнародних публікаціях на дотичну тему. Словом, своєрідна «харизма міста»¹² полягає в наявності в ньому «хасидського кварталу» — простору, географічно наближеного до місця поховання рабина Нахмана.

Чотири виміри публічності міського простору запровадив американський учений Оскар Ньюман — у своїй резонансній книзі «Створюючи місця, які здатні себе захистити» він написав про публічний, приватний, а також напівпублічний та напівприватний простори¹³. Зазначу, що в книзі вченого (вперше виданій у 1972 р.) мова йшла про можливості покращення криміногенної ситуації в житлових масивах — однак така термінологія стала вживатись у різних науках, далеких від криміналістики. Визначення двох полюсів справді видається досить простими: публічний простір — простір, який визначається доступністю для всіх потенційних його відвідувачів; приватний простір, відповідно, — той, який належить приватній особі. Водночас публічний простір є простором влади, а загальна доступність передбачає не завжди видимі соціальні ієрархії, як, наприклад, простори для дорослих або дітей¹⁴. Щодо двох «гібридних» просторів тлумачення складніші. У цьому тексті пропоную скористатись такими визначеннями: «Напівпублічний простір — простір, який частково, не повністю відкритий для аудиторії, або ж простір, який частково, але не повністю видимий для аудиторії»¹⁵; «Напівприватний — такий, який є частково

приватним, тобто який ділять із дуже обмеженою кількістю інших осіб»¹⁶.

Отож в усіх випадках мова йде про владу над простором у місті, над тим, хто і як може мати доступ до цього простору; і якщо у випадку з приватною власністю простору ці питання визначають власники, то у не-приватному просторі міста питання влади стають найважливішими, а конкуренція за простір — помітною. За таким визначенням, приміщення Уманського краєзнавчого музею або ж хол готелю будуть напівпублічними, а приміщення приватного помешкання одного з вірян, де він приймає своїх гостей, — напівприватним.

Ці тлумачення стосуються насамперед середньостатистичних мешканців і мешканок міста. Якщо ж мова йде про паломництво, то до секулярних смислів простору додаються релігійні смисли — сакрального, пов'язаного зі святинею, та профанного — пов'язаного з повсякденням. Відповідно, всі види міського простору в районі паломництва Умані пронизуються їх взаємодією: у магазинах продають книги та сувеніри з цитатами рабина Нахмана, вуличні вказівники спрямовують до хасидської святині, оголошення про транспортні чи квартирні послуги межують з рекламою кошерної їжі.

Як слушно зауважила Келлі Бесеке, релігія сьогодні служить не лише соціальним інститутом або системою індивідуальних значень, це ще й спілкування у суспільстві про трансцендентне¹⁷. Спілкування стає можливим завдяки наявності символів і пов'язаних із ними розповідей (наративів).

Дослідницькі запитання та методи

У цій роботі я намагаюся відповісти на запитання, які символічні наративи наявні у просторі міста, дотичному до паломництва ха-

12. Hansen, T. B. and Verkaaik, O. (2009). Introduction — Urban Charisma: On Everyday Mythologies in the City. *Critique of Anthropology*, vol. 29 (1), p. 9.

13. Newman, O. (1996). *Creating Defensible Space*. U.S. Department of Housing and Urban Development Office of Policy Development and Research, p. 15.

14. Mitchell, D. (1996). Introduction: Public Space and the City. *Urban Geography*, vol. 17:2, pp. 127–131.

15. Semipublic. *Collins English Dictionary*. Retrieved from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/semipublic>

16. Semiprivate. *Collins English Dictionary*. Retrieved from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/semiprivate>

17. Besecke, K. (2005). Seeing Invisible Religion: Religion as a Societal Conversation about Transcendent Meaning. *Sociological Theory*, vol. 23, no. 2, p. 181.

сидів, якою є їх взаємодія та як вони пов'язані зі структуруванням міського простору на публічний, напівпублічний, напівприватний і приватний. Власне, поняття «наратив» у даному тексті розглядається як розповідь або ж культурний код, пов'язаний із цією розповіддю. Наратив відрізняється від окремого повідомлення зв'язною структурою, це своєрідне оповідання про перебіг подій у минулому¹⁸. Наратив складається з сюжету та його подання у формі певного сценарію¹⁹. Так, сюжет може існувати у просторі як певний символ сюжету і як прописаний сценарій (наприклад, інформаційний стенд з розповіддю про історію місця). У першому випадку особливу роль відіграють ті, хто їх може прочитати — «отримувачі розповіді»²⁰.

Взаємодія наративів може бути як взаємодоповнювальною, так і взаємовиключною, якщо вони стосуються одного й того самого об'єкта; у ряді випадків взаємодія наративів може бути досить умовною через різні об'єкти. Наприклад, передбачається, що паломники до рабина Нахмана мають або можуть бути ознайомлені з творчістю Нахмана, і навіть якщо це не так, відповідна література та релігійні зустрічі сприяють цьому ознайомленню. В тому самому просторі може існувати кілька текстів або символів, пов'язаних із наративами, — це існування може бути взаємодоповнювальним, взаємовиключним або ж стосуватись різних сфер життя, які взагалі не перетинаються між собою.

Моє припущення полягає в тому, що наративи, зрозумілі лише частині їх аудиторії, символічно перетворюють публічний простір міста на напівпублічний або й напівприватний. Це створює нові, зовні не завжди видимі, соціально значущі поділи в місті й загрожує виникненням або ж загостренням символічних конфліктів у випадку спільних об'єктів.

18. Labov, W. (1972). *Language in the Inner City*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, p. 360.

19. Franzosi, R. (1998). Narrative Analysis—Or Why (And How) Sociologists Should be Interested in Narrative. *Annual Review of Sociology*, vol. 24, p. 520.

20. Ibid., p. 524.

У дослідженні я спираюсь на метод спостереження та збору фотографічних свідчень у місцях, пов'язаних із паломництвом, у березні, серпні та грудні 2018 р. Окрім того, як додаткові джерела я використовую карти для паломників, офіційні дані щодо паломництва з офіційної веб-сторінки Уманської міської ради й архівів Уманської міської ради. У своїх інтерпретаціях я також послуговуюсь попереднім дослідженням сприйняття простору Умані паломниками зі Сполучених Штатів Америки²¹; та експертними думками представників духовенства і фахових істориків, виголошеними в українських засобах масової інформації, а також текстами рабина Нахмана.

До всіх зображень я застосовую структурно-функціональний аналіз із залученням ідей символічного інтеракціонізму. Зокрема, спираюсь на такі базові ідеї: особи діють стосовно об'єктів залежно від значення, яке вони в них вкладають; взаємодія завжди відбувається в певному соціальному та культурному контексті; значення породжуються і кристалізуються у взаємодіях осіб між собою²². Відповідно до цього обмеження мого дослідження полягають у частковій природі спостереження як методу — я не претендую на повне охоплення всіх наративів у міському просторі, а також роблю спробу реконструювати символічні значення різних об'єктів, виходячи з уявлень про певний повний, «ідеальний», наратив, який не завжди може бути відтворений своєю цільовою аудиторією.

Історичний і сучасний контексти

Відомо, що хасидизм з'явився на території сучасної Польщі та України в середині XVIII ст. (на той час — Польське королівство). Його виникнення пов'язують з особою Ісроела бен Еліезера,

21. Marchenko, A. (2018). In the Eyes of Uman Pilgrims: a Vision of Place and Its Inhabitants. *Contemporary Jewry*, July, vol. 38, issue 2, pp. 227–247.

22. Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.

відомого як Баал шем Тов («Людина доброго імені» у перекладі з івриту). Хасидизм у найбільш загальному розумінні постав як протестна течія проти традиційного «вченого» юдаїзму, віддаленого від потреб звичайних вірян²³. Чотирма базовими принципами хасидизму є можливість безпосереднього об'єднання з Богом, можливість перетворення зла в добро, присутність Бога в кожному місці та важливість емоційного включення в молитву²⁴. Нащадки та учні Баал Шем Това ставали лідерами власних груп послідовників. Наприклад, рабин Нахман був праправнуком засновника хасидизму за материнською лінією²⁵ і вирізнявся месіанськими поглядами — вважав себе унікальним лідером, у якого не може бути послідовників²⁶. Важливо, що історично брацлавські хасиди перебували у конфлікті з іншими течіями, і не в останню чергу через інтерпретацію особливої ролі рабина Нахмана; їх називали «мертвими хасидами» через відсутність живого лідера.

У радянський період паломництва хасидів, як і інші форми відкритої релігійної діяльності будь-якого конфесійного спрямування, були заборонені; вони відновилися лише наприкінці 1980-х років, у часи «перебудови» і лібералізації радянського режиму. Сьогодні найпопулярнішим єврейським паломництвом у Європі є саме паломництво до Умані, і найчисленнішим воно є напередодні Рош-а-Шана (єврейського Нового року)²⁷.

23. Assaf, D. (2010). Hasidism: Historical Overview. *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Retrieved from http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hasidism/Historical_Overview

24. Dan, J. (2010). Hasidism: Teachings and Literature. *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Retrieved from http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hasidism/Teachings_and_Literature

25. Biale, D. et al. (2018). *Hasidism: A New History*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, p. 111.

26. Dan, J. (2010). *Op. cit.*

27. За офіційними даними 2017 р., місто в період святкування Рош-а-Шана відвідали 33 229 паломників, що стало рекордом за всі роки (див.: В Умані підбили підсумки паломництва (2018). *Уманська міська рада: новини*, 16 березня. Отримано з <http://uman-rada.gov.ua/i0ndex.php/novyny/item/10831-v-umani-pidbyly-pidsumky-palomnytstva-khasydiv-u-2017-rotsi>

Єврейське минуле в регіоні вирізняється багат шаровістю та складністю: тисячоліття співіснування євреїв і українців мали як добрі, так і погані часи²⁸. Під час Голокосту загинуло 1,5 млн. євреїв, які проживали на її території²⁹. У часи лібералізації та після розпаду СРСР було кілька хвиль єврейської міграції з України. Дослідження, проведене Центром Разумкова, показало, що 0,4% людей у нашій державі вказали своєю релігією юдаїзм³⁰. Водночас більшість її населення — 67% — вважає себе православними³¹. На початку 2019 р. в Україні відбувся процес надання автокефалії Православній церкві України, є відчутним вплив греко-католицької церкви (9,4% за тим же дослідженням), протестантизму тощо.

Багато мешканців сучасної Умані, особливо молодшого віку, не мають безпосередніх зв'язків своїх історій життя з єврейською історією їхніх населених пунктів. Як відомо, фізичне видалення будь-яких матеріальних об'єктів у громадському просторі (синагоги, будинки, знаки, кладовища) переплітається з культурним стиранням спогадів про них³². Саме це відбулося в Умані, де поховання рабина Нахмана опинилося посеред міської післявоєнної забудови. На знищеному в роки Другої світової війни єврейському кладовищі виник мікрорайон. Важливо відзначити, що всі місця Голокосту в радянській Україні маркували «радянських громадян», ніколи не вказуючи на єврейську національність жертв; ця ситуація почала змінюватися лише в роки незалежної України. Поряд із цим відособлений характер паломництва, специфічна релігійна

28. Magocsi, P.R. & Petrovsky-Shtern, Y. (2016). *Jews and Ukrainians: A Millennium of Co-existence*. Toronto: University of Toronto Press, 320 p.

29. Abramson, H. (2010). Ukraine. *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Retrieved from <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ukraine>

30. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). *Центр Разумкова*. Київ, с. 13. Отримано з http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf

31. Там само, с. 4.

32. Tchoukaleyska, R. (2016). Public space and memories of migration: erasing diversity through urban redevelopment in France. *Social & Cultural Geography*, vol. 17 (8), pp. 1101–1119.

обрядовість, відмінні побутові звичаї (зокрема, кошерна кухня) та інша мова (переважно — іврит) ускладнюють розуміння паломників і разом з тим паломництва як історично зумовленого явища.

Взаємодія наративів: попередні результати

Передусім важливо уявляти масштаби простору, де концентруються паломники під час численних приїздів — зважаючи на те, що місто Умань має 85 тисяч мешканців, це місто можна вважати містом середнього розміру. Мікрорайон, у якому міститься поховання рабина Нахмана й у якому зосереджуються паломники, займає відносно невелику частину міста³³. Ця мапа містить назви вулиць на івриті до їх перейменування у 2016 р.³⁴ і показує межі так званого еруву. Ерув — це символічний кордон, призначений для розуміння віруючими юдеями так званої території дому, адже під час свят і суботи існує цілий ряд заборон на дії вірян поза домом. Наявність еруву в ментальній мапі паломників має перетворити публічний простір міста на «напівприватний», розділений з одновірцями. Звісно, для уманчан і уманчанок така карта не є актуальною; навіть більше — через мовний бар'єр вона не є можливою для прочитання. Утім це свідчить про конкретну цільову аудиторію мапи.

Важливо, що в період святкування Рош-а-Шана мікрорайон, наближений до поховання Нахмана (умовно це і є територія еруву), перекривається для входу осіб, не пов'язаних із паломництвом, роботою в мікрорайоні чи пропискою. Таке перекриття вмотивоване заходами безпеки десятків тисяч іноземців на обмеженій території і, за своєю суттю, перетворює публічний простір на напівприватний (куди вхід можливий лише за умовними «запрошеннями» або демонстрацією зовнішнім виглядом належності до паломницького руху). Інакше кажучи, публічний простір міста закривається для

33. Карта еруву в Умані. Див.: *Uman Hospitality*. Retrieved from <http://www.uman.org/maps-of-uman/>

34. Наприклад, вулиця «Радянська» у верхній частині карти з 2016 р. має назву «Героїв Небесної Сотні».

більшості місцевих жителів і гостей міста, які несхожі на паломників-хасидів. З кожним роком зростає кількість охорони та поліції в районі. Наприклад, у 2018 р. для охорони даної території було залучено 546 працівників української поліції, 60 працівників української патрульної поліції, а також 20 поліцейських з Ізраїлю³⁵.

Загалом я виокремила три моделі взаємодії наративів: 1) відсутність контакту з іншими наративами; 2) взаємне доповнення наративів; 3) символічний конфлікт наративів. Важливо, що саме конфлікт наративів більш оточений символами, ніж текстами, тоді як перші дві моделі мають більш виражений текстовий супровід.

1. Наративи як «речі в собі»³⁶.

Центром паломництва і водночас його метою є поховання рабина Нахмана. Згадане поховання в його нинішньому вигляді³⁷ — це взаємодія статусу офіційної пам'ятки, проголошеної державою³⁸, та уявлень керівництва паломників про її вигляд і структуру. Плакат синього кольору містить інформацію про релігійний об'єкт і напис великими літерами: «Ласкаво просимо». Поряд із похованням можна прочитати правила поведінки біля даного об'єкта чотирма мовами (англійська, французька, іврит, російська), які не включають офіційної державної мови — української. Очевидно, що дана інформація відтворює наратив відвідання культового місця, передусім для іноземних відвідувачів. Окрім того, частина цього наративу, як-то окремі входи до місця поховання для чо-

35. Міський голова Олександр Цебрій провів брифінг щодо паломництва хасидів в Умані (2018). *Уманська міська рада: новини*, 14 вересня. Отримано з <http://uman-rada.gov.ua/index.php/novyny/item/11914-miskyi-holova-oleksandr-tsebrii-proviv-bryfinh-shchodo-palomnytstva-khasydiv-v-umani>

36. Цією метафорою я посилаюсь на Імануїла Канта та його поняття «річ у собі», згідно з якою неможливо пізнати сутності безвідносно нашого досвіду. В даному тексті мова йде радше про незалежність існуючих наративів один від одного.

37. Усі фото до даного тексту зроблені авторкою статті.

38. 7 червня 1994 р. Президент України (на той час — Леонід Кравчук) видав указ «Про створення історико-культурного центру в місті Умані Черкаської області».

ловиків і жінок (для останніх передбачений вужчий прохід праворуч), має бути «вбудована» як культурний код. Проте вартові перед входом на територію завбачливо про це повідомлять згідно з їх інструкцією. Очевидно, що інструктування відвідувачів ще до входу — неодмінна умова уникнення непорозумінь біля святині. Вхід до охелю (усипальниці Нахмана) відкритий для всіх категорій відвідувань з урахуванням просторового поділу за статтю — винятком для відвідувань є час Шабату (Святої суботи, яка починається із заходом сонця у п'ятницю й закінчується на заході сонця в суботу) та часу молитви у важливі релігійні свята.

У 2017 р. біля поховання з'явився додатковий об'єкт — пішохідний міст. Тимчасові пішохідні містки виникали практично щороку в періоди масового паломництва, але поява постійного містка стала новим етапом розбудови паломниками міського простору Умані. Річ у тім, що саме на проїжджій частині вулиці проходить межа колишнього єврейського кладовища (де і був похований Нахман у 1810 р.), і цю межу позначено жовтою пунктирною лінією. Згідно з релігійними уявленнями юдеїв існують категорії вірян, яким заборонено вступати в контакт зі світом мертвих — зокрема ступати на територію кладовищ (насамперед це нащадки первосвященників, так звані коени). Відповідно до цих уявлень, коени можуть помолитись близько поховання Нахмана, лише маючи додаткові інструменти пересування над землею кладовища — наприклад, ось такий надземний пішохідний перехід. Паркан у даному разі виконує подвійну захисну функцію — від автомобілів та від випадкового перетину межі колишнього кладовища. Як і в попередньому випадку, ця інформація має бути «вбудованою» в ментальну мапу тих, для кого вона призначена. Весь комплекс поховання цадика³⁹ Нахмана є певною мірою «напівпублічним»

39. Цадик — у перекладі з іврит «праведник»; у хасидському русі цадик є лідером, своєрідним посередником між Богом і хасидами. Хоча в цьому тексті я переважно використовую термін «рабин», але вважаю важливим вказати на доцільність використання терміна «цадик», як і запозиченої з іврит версії терміна «рабин» — «рабі».

Фото 10. Повідомлення про Любавицького ребе на стіні будинку в Умані, Україна, березень 2018 р. Фото Алли Марченко.

об'єктом, що з огляду на його релігійний характер швидше закономірний, ніж неочікуваний. Зазначимо, що територія колишнього кладовища зазнала суттєвих змін під час та після Другої світової війни. У 1970-х роках територія потрапила під досить щільну забудову багатоповерховими будинками, тому сьогодні ніщо у просторі мікрорайону не нагадує про єврейське кладовище, крім поховання рабина Нахмана та згаданої пунктирної лінії. Водночас існують історії про те, як вдалось зберегти могилу цадика на території приватної садиби⁴⁰.

40. Зокрема, відомими є розповіді рабинів Гедал'ї Фліра і Хаїма Кремера, які таємно їздили в Умань у радянські часи. Зокрема див.: Левин, Е., Карпова, М. (2011). Умань за железным занавесом. Интервью с Хаимом Кремером. Букник. Отримано з <http://booknik.ru/today/faces/uman-za-jelezny-m-zanavesom/>

Сьогодні ж мікрорайон в околицях поховання Нахмана досить густо забудований, і важливу роль у ньому відіграють багатоповерхові будинки часів пізнього СРСР. Якщо розширити уявлення про наратив до «міста як тексту» та «міста як середовища культурних значень»⁴¹, то важливим є те, що центральною, головною вулицею мікрорайону є вулиця російського письменника Олександра Пушкіна (завдяки цьому урбаноніму мікрорайон називається місцевими жителями як «Пушкіна»). Крім того, увагу привертають великі інформаційні та рекламні банери на будинках на івриті.

Наприклад, один здалеку видимий банер транслює цитату з відомої притчі рабина Нахмана «Про мудреця та простака»⁴². У перекладі українською мовою ця цитата означає: «Це його справа, а це моя справа. І до того ж: навіщо нам говорити про інших?» Повертаючись до притчі, зазначу, що це була відповідь чоботаря-простака на закиди його дружини, що інші чоботарі за аналогічну роботу беруть три золоті, а він — лише півтора. Наявність такої цитати на даху багатоповерхового будинку, вочевидь, має цінність як певний етичний дороговказ для паломників, а також як спонукка до читання текстів рабина Нахмана. Повторюсь, що даний текст навряд чи може бути прочитаний та поміщений у наратив згаданої притчі місцевими жителями через мовний бар'єр — він радше сприйматиметься як лінгвістичний ребус, символічне захоплення радянської багатоповерхівки. Додам, що напис розміщений на будинку не лише під час найбільш масового паломництва, а протягом року.

Іншим прикладом звертання до історій рабина Нахмана є сувенірний магазин «Індик» («Hindik») на тій же вулиці Пушкіна. На відміну від більшості інших магазинів, його назва написана

41. Малес, Л. В. (2007). Карта міста: символічний простір управління. *Критика, лютий*. Отримано з <https://krytyka.com/ua/articles/karta-mista-symvolichnyy-prostir-upravlinnya>

42. Рассказы о необычайном раби Нахмана из Брацлава с комментариями р. Адина Штейнзальца (пер. на рус. с идиша и иврита) (2000). Институт изучения иудаизма в СНГ. Отримано з <http://lib.ru/RELIGION/IUDAIZM/nahman.txt>

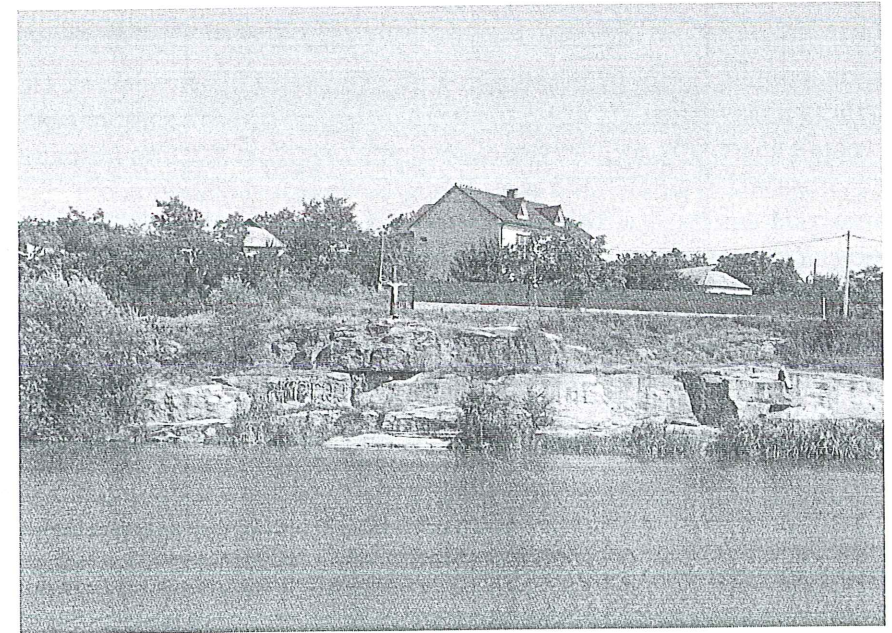

Фото 11. Православний хрест на річці Кам'янка в Умані, Україна, серпень 2018 р. Фото Алли Марченко.

латинськими літерами і може легше читатись тими, хто не знає іврит. Ця назва одразу ж має нагадати всім, хто знайомий із текстами Нахмана (а це передусім паломники), його притчу про індіка⁴³. Це історія про те, як царський син захворів і уявив себе індіком. До того ж він став поводитися, як індик. Жоден лікар не міг йому допомогти, аж поки не прийшов мудрець і не повідомив царському синові, що він теж є індіком. Крок за кроком мудрець розтлумачив хворому, що можна залишатись індіком, але одягатись у людський одяг, харчуватись за столом та спілкуватись з іншими. Наратив завершується тим, що царський син повністю одужав і повернувся у суспільство. Однією з можливих інтерпретацій притчі є важли-

43. Раби Нахман из Брацлава (2016). *Притча об индюке*, 19 августа. Отримано з https://toldot.ru/articles/articles_28870.html

Фото 12. Карта еруву в Умані, Україна. Джерело: веб-сторінка «Uman Hospitality» <http://www.uman.org/maps-of-uman/>

вість діалогу на рівні розуміння, достатньому на певний момент часу. Цікаво, що в даному сувенірному магазині працюють лише місцеві жителі, а сувенірні вироби також виготовлені переважно українськими майстринями та майстрами, тобто «індик» навіть без знання історії від Нахмана слугує певним символом діалогу паломників і містян.

Можна помітити: більшість із названих символів чи текстів орієнтовані на певні категорії населення — тих, які знають іврит, цікавляться текстами рабина Нахмана та дотримуються релігійних традицій. Очевидно, що паломники з Ізраїлю, які представляють течію брацлавських хасидів, є найбільш відповідною цьому опису групою. Водночас ці символи та тексти навряд чи можуть бути зчитані іншими групами, що й зумовлює віднесення вказаних наративів до умовної категорії «річ у собі» — місто в місті, яке є зрозумілим паломникам, але видається контрастним на тлі радянської архітектури та назв вулиць.

2. Взаємне доповнення наративів

Як зазначалося вище, хасидська спільнота не є однорідною, вона складається з багатьох різних течій, які можуть перебувати у світоглядній опозиції одна до одної. У цьому блоці я торкаюся наративів, що доповнюють або ж заперечують один одного. Насамперед це наративи, пов'язані зі значенням поховання рабина Нахмана для віруючих юдеїв та пов'язаного з ним значенням місця. У своїх попередніх дослідженнях я торкалась того, що американські паломники схильні сприймати місто більше як сакральний простір, як своєрідну святиню з центром біля поховання рабина Нахмана, але не як домівку⁴⁴. Разом з тим активна забудова мікрорайону та поява нових постійних жителів міста свідчить про наявність інших трендів — зокрема серед ізраїльтян. Так, можна побачити зовнішню рекламу англійською мовою й на івриті «Моя домівка в Умані», й водночас — численні вуличні написи в мікрорайоні, спрямовані на перенесення праху Нахмана з Умані до Ізраїлю⁴⁵. Утім до сьогодні аргументи тих, хто бажає перенести поховання, стикаються з двома проблемами: галахічну⁴⁶ заборону юдаїзму турбувати прах померлої людини, а також заповіт Нахмана — бути похованим в Умані.

Район, близький до могили рабина Нахмана, є дуже динамічним з точки зору появи нових споруд. Повідомлення в публічному

44. Marchenko, A. (2018). *Op. cit.*, pp. 235–240.

45. Варто зазначити, що бажання забрати прах Нахмана до Ізраїлю періодично артикулюється на найвищому міждержавному рівні, і одна з останніх офіційних заяв була зроблена в листопаді 2017 р. Див.: Ізраїль просить Україну про перенесення праху Нахмана в Єрусалим (2017). *Умань-медіа*, 6 листопада. Отримано з <https://uman-media.com.ua/news/item/202-izrail-prosyt-ukrainu-pro-perenesennia-prakhu-rabi-nakhmana-v-yerusalym.html> (06.01.2019). Відомою є справа 1996 р. з підкопом двох паломників під могилу з метою викрадення праху святого та вивезення його до Ізраїлю. Див.: Матеріали архіву Уманської міської ради (1996). Фонд 1, опис 2, справа 5202, с. 198.

46. Галахічна — та, яка існує відповідно до Галахи, найважливішого в юдаїзмі збору правил і норм поведінки.

просторі району, як бачимо, не завжди засвідчують однорідність і єдність паломників. Наприклад, фото 10 демонструє знаменитого Любавицького ребе Менахема-Мендла Шнеерсона, який є шанованою особою серед течії «Хабад-Любавич», але не стосується Умані чи рабина Нахмана⁴⁷. Подекуди можна побачити напис «Na-Na-Nachma-Nachman-meUman» (у перекладі з івриту «На-На-Нахма-Нахман-З Умані») — вони символізують рух «На-Нах» серед брацлавських хасидів. Рух «На-Нах» відомий як своєрідна схизма завдяки власним інтерпретаціям заповіту Нахмана. Лідер руху Ісроел бен Одессер у 1922 р. повідомив, що Нахман уві сні передав йому додаток до заповіту, і в тому додатку один із рядків містив вказаний вираз. Цей вираз, перетворений на пісенний мотив, став своєрідним гімном руху і додатковим свідченням незвичайної духовної сили Нахмана для його послідовників. Таким чином, можна сказати, що зазначені символи виявляють виражений месіанський наратив у міському просторі. Загалом же він розщеплюється на кілька оповідей. Зазначу також, що музика відіграє важливу роль у створенні релігійного досвіду, і рух «На-Нах» відомий завдяки своїм особливим мелодіям.

Отож, наративи, які я об'єднала в другу модель взаємодії — взаємне доповнення, — стосуються паломників, створені паломниками та спрямовані на ті чи інші їх групи. Їх існування перетворює публічний простір на систему символів, незрозумілих ззовні. Таким чином, домінування незнайомої мови, символики та семантики символічно перетворює публічний простір на напівпублічний, тобто «відчужує» простір для україномовного населення Умані, сприяє негативним ефектам, зокрема відчуттю небезпеки від невідомого⁴⁸. Можна припускати, що ці ефекти підсилюються завдяки

47. Любавицький ребе помер у 1993 р., але деякі його послідовники вважають його Месією й досі живим. Поява фото Менахема-Мендла на стіні будинку близько поховання рабина Нахмана може інтерпретуватись як символічна боротьба за духовну владу.

48. England, M. R. & Simon, S. (2010). Scary cities: urban geographies of fear, difference and belonging. *Social & Cultural Geography*, vol. 11:3, pp. 201–207.

присутності у просторі хасидської спільноти як узагальненого уособлення «інакшості» в українському суспільстві⁴⁹.

3. Символічний конфлікт наративів

У десяти хвилинах ходьби від могили рабина Нахмана тече річка Кам'янка, яка використовується, зокрема, для здійснення обряду ташліх — прощання з гріхами минулого року. До речі, на рис. 1 ця ріка у нижній частині мапи позначена, в перекладі з івриту, як «водойма для ташліху». У червні 2013 р. група місцевих активістів (Рада громадських організацій міста Умані) встановила християнський символ — розп'яття — на березі річки навпроти мікрорайону паломництва⁵⁰. Такі дії викликали негативну реакцію серед юдейської громади (молитись біля символів чужої релігії хасидам заборонено) і нерозуміння з боку офіційних структур влади та церков; подія набула розголосу в ЗМІ⁵¹. У своєму поясненні представник групи повідомив: *«На встановлення хреста дозвіл можна брати лише у Бога, чиновники тут ні при чому. Ідея встановити його прийшла нашому товаришу ще 4 роки тому. Але зробили це ми лише цього річ. Між адекватними людьми хрест не може спровокувати жодних конфліктів. У будь-якому разі ні прибирати, ні переносити його ми не будемо»*⁵². Зазначу, що таке розп'яття

49. Про чинники утворення «ландшафтів страху» писали, зокрема, Gold, J. R., & Revill, G. (2003). *Exploring landscapes of fear: marginality, spectacle and surveillance*. *Capital & Class*, vol. 27 (2), pp. 27–50.

50. Прим. наук. ред. (Ю.Б.): Цей сюжет отримав своє висвітлення в документальному фільмі про паломництво хасидів до Умані польського режисера Кшиштофа Копчинського «Диббук. Історія мандрівних душ» (2015) (пол. «Dybuk. Rzecz o wędrówce dusz»).

51. Духовенство УПЦ піддало критиці встановлення хреста, що викликав конфлікт в Умані (2013). *РБК-Україна*, 5 вересня. Отримано з <https://www.rbc.ua/ukr/news/duhovenstvo-upts-podverglo-kritike-ustanovku-kresta-vyzvavshego-05092013124000>.

52. Мусаєва, І. (2013). В Умані перед приїздом паломників-хасидів назриває конфлікт. *Газета по-українськи*, 2 серпня. Отримано з https://gazeta.ua/articles/culture/_v-umani-pered-priyizdom-palomnikovhasidiv-nazrivaye-konflikt-/509912

більш характерне для римо-католиків, ніж для православних християн, які домінують у місті, втім саме розп'яття містить символічне тіло Ісуса Христа на хресті і є більш видимою маніфестацією християнства у просторі міста. Очевидно, що встановлення християнського символу біля річки стало символічним нагадуванням паломникам про те, що Умань — християнське місто. Можна сказати, що саме цей об'єкт ілюструє тезу про те, що публічний простір виступає простором конкуренції та символічної влади.

На каменях під розп'яттям нанесені написи на івриті. Наприклад, найбільший напис з лівого боку говорить: «Король (Месія) прийде» — він є своєрідним запереченням наративу, який транслює християнський символ. Цей напис означає, що хасиди чекають справжнього Месію, а Ісус Христос, згідно з юдейською традицією, Месією не був. Утім напис не суперечить і християнській традиції, в якій віряни чекають на другий прихід Месії. Інші, менші, написи на івриті згадують ім'я рабина Нахмана.

Мої попередні дослідження показали, що основні уявлення паломників про місцевих жителів Умані можна згрупувати за трьома домінуючими тематичними напрямками: «страх, що завжди існує», «післясмак історії» та «завчений нейтралітет»⁵³. Паломники схильні відтворювати наратив про «історично закорінений антисемітизм» в Україні, тому встановлення розп'яття лише посилює вже існуючі в них уявлення. Можна сказати, що в даному разі особливо важливим є об'єкт наративів — річка Кам'янка. Саме її функція, а не назва важлива для паломників, як бачимо з рис. 1; водночас розміщення хреста не пов'язане з жодним специфічним наративом цього місця, окрім як із загальним наративом християнської Умані.

Згідно з версією, популярною у брацлавських хасидів, рабин Нахман вибрав Умань як місце, де під час повстання 1768 р. (відомого як «Коліївщина») було вбито велику кількість єврейського населення — власне, на тому й ґрунтується його заповіт. Події в Умані («Уманська різня») були відтворені в поемі Тараса Шевченка «Гайдамаки», створеній на основі усних оповідей тих часів.

53. Marchenko, A. (2018). *Op. cit.*, pp. 237–244.

Ще з 1968 р. в місті в околицях колишньої Уманської фортеці був запланований пам'ятник провідникам повстання в місті під час Коліївщини — Івану Гонті та Максиму Залізняку; за цим же проектом пам'ятник був встановлений наприкінці 2015 р. Найбільш видимою на пам'ятнику є цитата з антифашистського вірша Павла Тичини «Я утверждаюсь»: «Я есть народ, якого Правды сила ніким звоєнована ще не була»⁵⁴. Зазначу, що пам'ятник постав на кошти уманчан у період після анексії Криму та початку російської агресії на Сході⁵⁵ і тому може інтерпретуватись населенням міста як своєрідний символ боротьби українського народу за незалежність.

Паломники досить очікувано сприйняли появу пам'ятника як нагадування про історію Коліївщини та прояв антисемітизму у зв'язку з тим, що пам'ятник стоїть близько до місця сучасного паломництва хасидів (місце пам'ятника, нагадаю, було затверджене ще в 1968 році). Крім того, цей символ виходить за межі міських наративів у поле дискусій між українськими фаховими істориками, які теж пропонують досить відмінні інтерпретації — від уособлення боротьби за національні ідеї⁵⁶ до історичної недалекоглядності⁵⁷. Пам'ятник двом вершникам з піднятими шаблею та списом супроводжується прапорами — українським синьо-жовтим національним прапором, а також червоно-чорним прапором партії «Свобода» (що також історично використовувався Українською Повстанською Армією в 1930–1940-х роках). Усе це свідчить про багатшаровість і складність наративів, закладених як змістом та структурою пам'ят-

54. Тичина, П. (1943). *Я утверждаюсь*. Отримано з http://www.poetryclub.com.ua/metr_s_poem.php?poem=1537

55. Мельник, І. (2018). Уманчани збирають гроші на пам'ятник Залізняку та Гонті. *Прес-центр*, 7 серпня. Отримано з <http://pres-centr.ck.ua/print/news-50677.html>

56. Чухліб, Т. (2015). Судити чи розуміти гайдамаків? Тарас Чухліб про Коліївщину. *Історична правда*, 16 грудня. Отримано з <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/12/16/148812/>

57. Расевич, В. (2015). Історія невдах і різунів. *Портал Zaxid.net*, 29 листопада. Отримано з https://zaxid.net/istoriya_nevdah_i_rizuniv_n1374661 (05.01.2019); Шупак, І. (2015). Нотатки про пам'ятник Гонті й Залізняку. Та про українсько-єврейські відносини. *Портал Zaxid.net*, 13 грудня. Отримано з https://zaxid.net/notatki_pro_pamyatnik_gonti_y_zaliznyaku_n1376237

ника, так і простором, у якому він стоїть. Інакше кажучи, практично будь-яка особа може віднайти в даному символі зрозумілі їй наративи або, навпаки, заплутатись у їх суперечливості між історією та сьогоденням. Показово, що офіційного текстового супроводу щодо змісту, вкладеного в пам'ятник, у міському просторі немає.

Цікаво, що вулиця імені Гонти та вулиця імені Залізняка існували в Умані ще з радянських часів у районах міста, не пов'язаних із пам'ятником. Водночас перейменування вулиць у місті в пострадянський час, і особливо під час декомунізації з 2015 р., зачепило всі райони, включно з мікрорайоном паломництва⁵⁸. Наприклад, вулицю революціонерки-народниці Софії Перовської (неподалік згаданої вулиці Олександра Пушкіна) було перейменовано на вулицю Володимира Мономаха, вулицю російського філософа і літературного критика Вісаріона Белінського — на вулицю Григорія Косинки, провулок Вісаріона Белінського — на провулок Короткий. Нагадаю, що саме тут міститься поховання рабина Нахмана. Окрім того, вулицю Рафаїла Чорного близько центрального ринку перейменовано на вулицю Гайдамацьку. Втім перейменування в місті тривають і досі. Наприклад, у 2018 р. розпочався процес перейменування вже перейменованої вулиці Григорія Косинки на вулицю Рабі Нахмана⁵⁹. Український письменник Григорій Косинка був представником «Розстріляного Відродження», тому для його вшанування була запропонована інша вулиця неподалік району паломництва, а саме — вулиця Челюскінців⁶⁰. Таке складне пе-

58. В Умані перейменовували 103 вулиці та провулки (2016). *Прочерк*, 23 лютого. Отримано з <http://procherk.info/news/7-cherkassy/40495-v-umani-perejmenuvali-103-vulitsi-ta-provulki>

59. Про проведення громадського обговорення зміни назви (перейменування) вулиці Косинки Григорія в м. Умань: Розпорядження Уманської міської ради від 16 березня 2018 р. № 47-р. (2018). *Уманська міська рада. Виконавчий комітет*, 23 березня. Отримано з <http://uman-rada.gov.ua/index.php/dokumenty/rozporiadzhennia/item/10887-16-bereznia-2018-r-47r-pro-provedennia-hromadskoho-obhovorennia-zminy-nazvy-pereimenuvannia-vulytsi-kosynky-hryhoriiia-v-m-uman>

60. Про проведення громадського обговорення зміни назви (перейменування) вулиці Челюскінців в м. Умань: Розпорядження Уманської міської ради

рейнменування у кілька ходів може мати різні пояснення — наприклад, неофіційними версіями є відкриття неприхильності Григорія Косинки до євреїв і прохання хасидської громади увіковічити свого цадика в місцевій урбаноніміці (міських найменуваннях). Можна лише констатувати, що цих трьох абсолютно відмінних за діяльністю та поглядами осіб — Вісаріона Белінського, Григорія Косинку та Рабина Нахмана об'єднала спільна вулиця.

Узагальнюючи символічні наративи, пов'язані з паломництвом хасидів, відзначу, що їх конфліктність стає видимою тоді, коли вони стають елементом спільного публічного простору й одна з груп намагається претендувати на повну символічну владу над ним. У випадку з наративами, які взаємно доповнюють один одного або ж існують незалежно, мова йде про умовно публічний простір, або про такий, який не відчитується більшістю мешканців Умані та гостями міста, які не знають івриту. Однак ці наративи мають переважно релігійно-літературний характер, вони не торкаються гострих історичних питань, а тому за своїм змістом навряд чи можуть викликати символічні конфлікти. Окрім того, останні виникають не стільки від написаного тексту, скільки від багатозначності інтерпретацій символу, який його уособлює.

Висновки

У цьому дослідженні я намагалася охарактеризувати низку розповідей (наративів), пов'язаних із паломництвом хасидів: це наративи з творчості Нахмана та специфіки доступу до його поховання для різних груп; наративи внутрішньої саморепрезентації різних груп паломників; наративи славного козацького минулого та, водночас, масового вбивства населення міста гайдамаками; наратив

від 7 червня 2018 р. № 113-р. (2018). *Уманська міська рада. Виконавчий комітет*, 7 червня. Отримано з <http://uman-rada.gov.ua/index.php/dokumenty/rozporiadzhennia/item/11376-07-cherwnia-2018r-113r-pro-provedennia-hromadskoho-obhovorennia-zminy-nazvy-pereimenuvannia-vulytsi-cheliuskintsiv-v-m-uman>

християнської Умані та наратив Умані паломницької. Дві останні пари наративів перебувають у конфлікті, причому цей конфлікт існує саме на рівні культурних кодів, він практично не оприявнюється в текстах публічного простору. Про його існування свідчать ЗМІ, що повідомляють про епізодичні інциденти у міському просторі чи про дебати навколо теми.

Важливо, що наративи, представлені як перша і друга моделі взаємодії, транслуються на івриті — для паломників. Ця мономовність в українському місті відключає переважну більшість місцевого населення та туристів з-поза Ізраїлю від розуміння простору і перетворює його з публічного на напівпублічний, своєрідну «екзотику». В період Рош-а-Шана мікрорайон, умовно обмежений як простір еруву на рис. 1, перетворюється на напівприватний — з міркувань безпеки.

Документи міської ради свідчать про напівпублічний характер перейменувань вулиць — власне, він є публічним для представників міської влади та громадських активістів, однак обмеженим, наприклад, для тих, хто не має доступу до мережі Інтернет. Усе це свідчить про незбігання фактичного й уявного простору міста як публічного; власне саме публічність простору як рівноцінна доступність до нього і можливість інтерпретувати його символи оприявнює (робить фізично видимими) конфлікти. Поліцейський патруль, зокрема, біля дерев'яного розп'яття теж запобігає оприявненню одного з конфліктів (навіть якщо він стосується окремих представників спільнот, а не спільнот у цілому) завдяки перетворенню простору біля хреста на напівпублічний, з обмеженням доступу для можливих радикально налаштованих паломників. На основі спостережень можна зробити висновок, що нові структурування міського простору переважно стосуються перетворень його з публічного на напівпублічний. Оскільки хасидське паломництво та пов'язаний з ним мікрорайон в Умані динамічно розвиваються, актуальним є дослідження динаміки виявлених моделей взаємодії наративів у просторах з різною мірою публічності, а також пошук розв'язання існуючих символічних конфліктів.

Бібліографія

- Abramson, H. (2010). Ukraine. *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Retrieved from <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ukraine>
- Assaf, D. (2010). Hasidism: Historical Overview. *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Retrieved from http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hasidism/Historical_Overview
- Besecke, K. (2005). Seeing Invisible Religion: Religion as a Societal Conversation about Transcendent Meaning. *Sociological Theory*, vol. 23, no. 2, p. 181.
- Biale, D. et al. (2018). *Hasidism: A New History*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.
- Collins-Kreiner, N. (2018). Pilgrimage — Tourism: Common Themes in Different Religions. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, vol. 6, issue 1, article 3.
- Dan, J. (2010). Hasidism: Teachings and Literature. *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Retrieved from http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hasidism/Teachings_and_Literature
- England, M. R. & Simon, S. (2010). Scary cities: urban geographies of fear, difference and belonging. *Social & Cultural Geography*, vol. 11:3, pp. 201–207.
- Ferziger, A. (2011). Holocaust, Hurban, and Haredization: Pilgrimages to Eastern Europe and the Realignment of American Orthodoxy. *Contemporary Jewry*, vol. 31, issue 1, pp. 25–54.
- Franzosi, R. (1998). Narrative Analysis-Or Why (And How) Sociologists Should be Interested in Narrative. *Annual Review of Sociology*, vol. 24, pp. 517–554.
- Gold, J. R., & Revell, G. (2003). Exploring landscapes of fear: marginality, spectacle and surveillance. *Capital & Class*, vol. 27 (2), pp. 27–50.
- Hansen, T. B. and Verkaaik, O. (2009). Introduction — Urban Charisma: On Everyday Mythologies in the City. *Critique of Anthropology*, vol. 29 (1), p. 9.
- Ioannides, D. & Ioannides, M.W.C. (2002). Pilgrimages of Nostalgia: Patterns of Jewish Travel in the United States. *Tourism Recreation Research*, vol. 27 (2), pp. 17–25.
- Labov, W. (1972). *Language in the Inner City*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Magocsi, P.R. & Petrovsky-Shtern, Y. (2016). *Jews and Ukrainians: A Millennium of Co-existence*. Toronto: University of Toronto Press.

- Marchenko, A. (2018). In the Eyes of Uman Pilgrims: a Vision of Place and Its Inhabitants. *Contemporary Jewry*, July, vol. 38, issue 2, pp. 227–247.
- Mitchell, D. (1996). Introduction: Public Space and the City. *Urban Geography*, vol. 17:2, pp. 127–131.
- Newman, O. (1996). *Creating Defensible Space*. U.S. Department of Housing and Urban Development Office of Policy Development and Research, p. 15.
- Pilgrim numbers (2014). *Alliance of Religions and Conservation*. Retrieved from <http://www.arcworld.org/projects.asp?projectID=500>
- Semiprivate. *Collins English Dictionary*. Retrieved from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/semiprivate>
- Semipublic. *Collins English Dictionary*. Retrieved from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/semipublic>
- Stoddard, R. (1997). Defining and Classifying Pilgrimages. *Geography Faculty Publications*. 2. Retrieved from <http://digitalcommons.unl.edu/geographyfacpub/2>
- Tchoukaleyska, R. (2016). Public space and memories of migration: erasing diversity through urban redevelopment in France. *Social & Cultural Geography*, vol. 17 (8), pp. 1101–1119.
- West, B. (2008). Enchanting Past: The Role of International Civil Religious Pilgrimage in Reimagining National Collective Memory. *Sociological Theory*, vol. 26, no. 3, pp. 258–270.
- Wodziński, M. (2018). *Historical Atlas of Hasidism*. Princeton University Press.
- Духовенство УПЦ піддало критиці встановлення хреста, що викликав конфлікт в Умані (2013). *РБК-Україна*, 5 вересня. Отримано з <https://www.rbc.ua/ukr/news/duhovenstvo-upts-podverglo-kritike-ustanovku-kresta-vyzvavshego-05092013124000>
- Ізраїль просить Україну про перенесення праху Нахмана в Єрусалим (2017). *Умань-медіа*, 6 листопада. Отримано з <https://uman-media.com.ua/news/item/202-izrail-prosyt-ukrainu-pro-perenesennia-prakhu-rabi-nakhmana-v-yerusalym.html>
- Левин, Е., Карпова, М. (2011). Умань за железным занавесом. Интервью с Хаимом Кремером. *Букник*. Отримано з <http://booknik.ru/today/faces/uman-za-jelezny-m-zanavesom/>
- Малес, Л. В. (2007). Карта міста: символічний простір управління. *Критика*, лютий. Отримано з <https://krytyka.com.ua/articles/karta-mista-symvolichnyy-prostir-upravlinnya>
- Мельник, І. (2018). Уманчани збирають гроші на пам'ятник Залізняка та Гонті. *Прес-центр*, 7 серпня. Отримано з <http://pres-centr.ck.ua/print/news-50677.html>
- Мусаєва, І. (2013). В Умані перед приїздом паломників-хасидів назриває конфлікт. *Газета по-українськи*, 2 серпня. Отримано з https://gazeta.ua/articles/culture/_v-umani-pered-priyizdom-palomnikovhasidiv-nazrivaye-konflikt-/509912

- Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). *Центр Разумкова*. Київ, 78 с. Отримано з http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf
- Подольський, А. Ю. (2003). Ашкеназі. *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А–В. Київ: Наукова думка. Отримано з <http://www.history.org.ua/?termin=Ashkenazi>
- Раби Нахман из Браслава (2016). *Притча об индюке*, 19 августа. Отримано з https://toldot.ru/articles/articles_28870.html
- Расевич, В. (2015). Історія невдах і різунів. *Портал Zaxid.net*, 29 листопада. Отримано з https://zaxid.net/istoriya_nevdah_i_rizuniv_n1374661
- Рассказы о необычайном раби Нахмана из Брацлава с комментариями р. Адина Штейнзальца (пер. на рус. с идиша и иврита). (2000). Институт изучения иудаизма в СНГ. Отримано з <http://lib.ru/RELIGION/IUDAIZM/nahman.txt>
- Тичина, П. (1943). *Я утверждаюсь*. Отримано з http://www.poetryclub.com.ua/metr_poem.php?poem=1537
- Чухліб, Т. (2015). Судити чи розуміти гайдамаків? Тарас Чухліб про Коліївщину. *Історична правда*, 16 грудня. Отримано з <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/12/16/148812/>
- Щупак, І. (2015). Нотатки про пам'ятник Гонті й Залізняка. Та про українсько-єврейські відносини. *Портал Zaxid.net*, 13 грудня. Отримано з https://zaxid.net/notatki_pro_pamyatnik_gonti_y_zaliznyaku_n1376237

Документи Уманської міської ради

- Матеріали архіву Уманської міської ради (1996). Фонд 1, опис 2, справа 5202.
- Про проведення громадського обговорення зміни назви (переименовання) вулиці Косинки Григорія в м. Умань: Розпорядження Уманської міської ради від 16 березня 2018 р. № 47-р. (2018). *Уманська міська рада. Виконавчий комітет*, 23 березня. Отримано з <http://uman-rada.gov.ua/index.php/dokumenty/rozporiadzhennia/item/10887-16-berезnia-2018-r-47r-pro-provedennia-hromadskoho-obhovorennia-zminy-nazvy-pereimenuvannia-vulytsi-kosynky-hryhoriia-v-m-uman>
- Про проведення громадського обговорення зміни назви (переименовання) вулиці Челюскінців в м. Умань: Розпорядження Уманської міської ради від 7 червня 2018 р. № 113-р. (2018). *Уманська міська рада. Виконавчий комітет*, 7 червня. Отримано з <http://uman-rada.gov.ua/index.php/dokumenty/rozporiadzhennia/item/11376-07-cherвnia-2018r-113r-pro-provedennia-hromadskoho-obhovorennia-zminy-nazvy-pereimenuvannia-vulytsi-cheliuskintsiv-v-m-uman>
- Міський голова Олександр Цебрій провів брифінг щодо паломництва хасидів в Умані (2018). *Уманська міська рада: новини*, 14 вересня. Отримано з <http://>

uman-rada.gov.ua/index.php/novyny/item/11914-miskyi-holova-oleksandr-tsebrii-proviv-bryfinh-shchodo-palomnytstva-khasydiv-v-umani

В Умані перейменували 103 вулиці та провулки (2016). *Прочерк*, 23 лютого. Отримано з <http://procherk.info/news/7-cherkassy/40495-v-umani-perejmenuvali-103-vulitsi-ta-provulki>

В Умані підбили підсумки паломництва (2018). *Уманська міська рада: новини*, 16 березня. Отримано з <http://uman-rada.gov.ua/index.php/novyny/item/10831-v-umani-pidbyly-pidsumky-palomnytstva-khasydiv-u-2017-rotsi>

Юлія Буйських

Пошуки коріння, пам'яті й зцілення у польському Підкарпатті: міркування про етнографію прощ

У 2015–2018 рр. я здійснювала етнографічні дослідження релігійної динаміки та міжконфесійних стосунків у регіоні Підкарпаття (Польща). Ці дослідження дали змогу виявити взаємодії між множинністю пам'ятей локальних конфесійних спільнот (римо-католики, греко-католики, православні), почуттям належності до певного місця та релігійним досвідом. Зі свого боку, чергою, це уможливило простежити механізми, як саме релігія впливає на становлення ідентичностей у регіоні та стратегії співжиття між українцями — греко-католиками, поляками — римо-католиками та православними українцями і поляками. У цій статті я спираюся на власний досвід дослідження українських прощ на території Підкарпаття, яке здійснювалося методом включеного спостереження, тобто моєї заангажованості у весь процес пішого паломництва зі Львова до римо-католицької святині у Польщі. Зокрема, у 2016–2017 рр. одночасно як антропологиня та прочанка я досліджувала львівську паломницьку групу, організовану Римо-католицькою церквою в Україні, яка складається з вірних кількох деномінацій: римо-католиків, греко-католиків і православних. Останні дві невеликі групи представлені переважно нащадками вимушених переселенців із Польщі у 1944–1946 рр., які шукають свої родинні витоки та святі місця (включно з місцями наразі зруйнованих церков) на Підкарпатті. У 2018 р. я мала можливість узяти участь в одноденній греко-католицькій прощі перемишльських українців до відродженої ними святині, яка відігравала значну роль у житті спільноти перед Другою світовою війною. На основі спостережень, польового щоденника та низки напівструктурованих та глибинних інтерв'ю у статті досліджується зв'язок релігії з пам'яттю та вплив релігії на процес формування ідентичності.